

K. MĪLENBAHA, J. ENDZELĪNA UN E. HAUZENBERGAS-ŠTURMAS VĀRDNĪCAS RADĪTĀJI, PAVAIROTĀJI UN IZMANTOTĀJI

Sarma Kļaviņa,
LZA goda doktore,
Dr. philol.

Atslēgas vārdi: *latviešu valodniecības vēsture, “Latviešu valodas vārdnīca” (1923–1946), Kārlis Mīlenbahs, Jānis Endzelīns, Edīte Hauzenberga-Šturma*

Rakstā precizētas ziņas par Latvijas kultūras kanonā iekļautās pilnīgākās un neparastākās latviešu valodas vārdnīcas, ko tradicionāli sauc par Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcu, radītājiem un izstrādes procesu. Tajā vēstīts arī par šīs vārdnīcas faksimilizdevuma (Čikāga, 1953–1956) un elektroniskās versijas (Rīga, 1994–2004) veidotājiem, kā arī aplūkota šīs vārdnīcas izmantošanas prakse J. Kursītes “Neakadēmiskajā latviešu valodas vārdnīcā jeb novadu vārdenē” (Rīga, 2007).

2013. gadā aprit deviņdesmit gadu, kopš ceļu pie lietotājiem sāka pilnīgākā latviešu valodas vārdnīca, kas Latvijā un ārzemēs pazīstama kā K. Mīlenbaha un J. Endzelīna vārdnīca (turpmāk — ME)¹. 1923. g. iznāca šīs vārdnīcas pirmās četras burtnīcas, bet 1932. g. beigās pēdējā — 45. burtnīca. Šīs burtnīcas, kuru kopējais apjoms ir 3758 lappuses, tika apvienotas četros sējumos. Jau 1933. g. J. Endzelīns un Edīte Hauzenberga-Šturma sāka gatavot šo četru sējumu papildinājumus un labojumus. No 1934. līdz 1946. g. tie publicēti 19 burtnīcās, t. i., 1665 lappusēs, un arī apvienoti divos papildsējumos (turpmāk — EH)².

Vārdnīca (ME+EH) ar tās sešiem sējumiem, ar 125 413 šķirkļiem (pēc ME+EH elektroniskās versijas datiem), ar 5480 lappusēm, ieskaitot priekšvārdus, kļūdu labojumus, saīsinājumu sarakstus un gala vārdus, joprojām ir latviešu leksikogrāfijas virsotne. 2009. g. tā iekļauta Latvijas kultūras kano-

na vērtību sarakstā kā viens no nozīmīgākajiem darbiem literatūrā. Zinātniekiem un sabiedrībai būtu derīgi iepazīt šīs bagātās un neparastās vārdnīcas izstrādes vēsturi, tās lingvistisko un kultūrvēsturisko saturu, kā arī atbildīgi, ar cieņu un prasmīgi izmantot to mūsdienu kultūras telpā.

Radītāji

Viens no J. Endzelīna dzīves principiem bija “Akrībiju!” (grieķu val. *akribeia* ‘rūpība, precizitāte’). Šim principam būtu jāvalda zinātnē, zinātnes vēsturē, arī ME+EH tapšanas gaitas izklāstā.

Diemžēl dažādu iemeslu dēļ zinātniskos un populārzinātniskos darbos joprojām sastopami aplami un pavirši izteikumi par šī nacionālā dārguma radītājiem.

Alīse Laua savā latviešu leksikoloģijas mācību grāmatā³ par vienīgo K. Mīlenbaha vārdnīcas turpinātāju, resp. ME pamatsējumu līdzautoru, min J. Endzelīnu. To varētu

izskaidrot vai nu ar nepietiekamām zināšanām par ME izstrādi, vai arī ar pakļaušanos padomju laikā uzspiestajai trimdas zinātnieku, konkrētā gadījumā E. Hauzenbergas-Šturmas, noklusēšanai (tomēr E. Hauzenbergas dalība papildinājumu un labojumu sējumu sagatavošanā ir pieminēta). Protams, fonētiķe un leksikoloģe A. Laua varēja nezināt par ME manuskripta daļām Latvijas Nacionālās (toreizējās — Valsts) bibliotēkas un Rakstniecības un mūzikas (toreizējā — Raiņa Literatūras un mākslas vēstures) muzeja krājumā. Taču J. Endzelīna gala vārdus ME vārdnīcas IV sējumā viņa bija lasījusi un arī zināja tur teikto: “Tūliņ pēc viņa (K. Mīlenbaha — S. K.) man godam jāmin sava uzticamā un sapratīgā palīdzē un bijusī klausītāja Ēdite (sic! — S. K.) Hauzenberga-Šturma, kas ir iestrādājusi Mūlenbacha manuskriptā vēlāk klātpienākušos materiālus, sarakstījusi — viņa manuskriptam izbeidzoties — gandrīz visu atlikušo daļu un ekscerpējusi lielāko daļu no te citētiem pēckara tekstiem. (..) Viņas vārds, ja vien viņa pati to vēlētos, būtu minams uz šā darba titullapas blakus manējam.”⁴

Pat tie, kas raksta par valodniecības vēsturi, bet nav interesējušies par vārdnīcas manuskriptu un nav iepazīnušies ar dokumentiem par K. Mīlenbaha zinātnisko mantojumu, vai nu tendencioza vai pavirša skatījuma dēļ ir izteikuši nepatiesus un pārsteidzīgus apgalvojumus. Viena no K. Mīlenbaha biogrāfēm Ina Druvieta 2003. g., vēlēdamās parādīt, cik ražīgs autors ir bijis K. Mīlenbahs, apgalvo, ka viņš ir uzrakstījis trīs no vārdnīcas četriem sējumiem un vidēji apstrādājis 15 vārdus dienā,⁵ kas ir ļoti daudz. Diemžēl K. Mīlenbaha zinātniskās ražības aprēķins ir kļūdainis, jo pamatojas uz aplamu pieņēmumu, it kā viņš būtu uzrakstījis 150 tūkstoš lappušu vārdnīcas manuskripta.⁶ Patiesībā sešdesmit sešas kladēs atstāto materiālu apjoms ir desmit reizes mazāks, un ir apmēram 15 tūkstoš rokraksta lappušu, to rāda K. Mīlenbaha dēlu sagatavotais akts par vārdnīcas manuskripta

un citu materiālu pārdošanu Izglītības ministrijai 1921. g. 13. oktobrī.⁷

Folkloriste, mitoloģe un literatūrzinātniece Janīna Kursīte, “Neakadēmiskās latviešu valodas vārdnīcas jeb novadu vārdenes” (turpmāk — JKNV) sastādītāja, ir steidzīgi ieskaņtījusi ME titullapā un pieņēmusi lēmumu: “Nekādā ziņā negribot mazināt J. Endzelīna nopelnus K. Mīlenbaha vārdnīcas rediģēšanā, papildināšanā, respektēju tomēr to, kas rakstīts vārdnīcas titullapā (K. Mūlenbacha “Latviešu valodas vārdnīca”), tāpēc atsauce (vārdenē — S. K.) uz šo vārdnīcu ir nevis ME, bet gan Mīlenbahs.”⁸ Diemžēl J. Kursīte respektē tikai ME titullapas pirmās trīs rindas, bet ne ceturto, kurā teikts: “Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns”, bet ME pēdējā, t. i., IV, sējuma titullapā vārda “turpinājis” vietā ir “nobeidzis”. J. Kursītes inovācija avota norādē ir neadekvāta pēc satura un neracionāla pēc formas.

Arī par ME papildsējumu radītājiem ir neprecīzas ziņas: Andreja Bankava un Ilgas Jansones sastādītajā enciklopēdijā “Valodniecība Latvijā: fakti un biogrāfijas”⁹ norādīts tikai J. Endzelīns, bet 2002. g. Sanktpēterburgas universitātes baltistikas konferences tēzēs — tikai E. Hauzenberga.¹⁰

Precizēt ziņas par ME+EH radītājiem un rekonstruēt notikumu gaitu ļauj Latvijas Valsts vēstures arhīvā (turpmāk — LVVA) un Latvijas Universitātes Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā (turpmāk — LU AB RRN)¹¹ atrastie dokumenti un vārdnīcas manuskripta daļas Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu nodaļā (turpmāk — LNB RRN)¹² un Rakstniecības un mūzikas muzejā (turpmāk — RMM)¹³. Šo avotu apskats jau dots S. Kļaviņas rakstā¹⁴, bet ir lietderīgi pievērst uzmanību dažiem būtiskiem faktiem LVVA dokumentos.

K. Mīlenbaha dēlu Kārļa un Feliksa 1921. g. 13. oktobrī sagatavotajā aktā par Izglītības ministrijai pārdodamajiem materiāliem ir precīzi fiksēti vārdnīcas manuskripta burtnīcu skaits — sešdesmit sešas, kā arī lappušu

skaits — ieskaitot tukšās un pazudušo piecu burtnīcu lappuses, t. i., apmēram piecpadsmit tūkstoši. Dēli ir nodevuši šos materiālus ministrijas pilnvarotajam Latvijas Universitātes docentam Jānim Kauliņam, kurš par to ir parakstījies, bet viņi saņēmuši avansā 35 000 rubļu.¹⁵

Arī līgumā, ko gada beigās, 1921. g. 31. decembrī, noslēdza Izglītības ministrija ar K. Mīlenbaha dēliem par vārdnīcas materiālu pirkšanu¹⁶, svarīgi pamanīt vairākus faktus.

1. Dēli manuskriptu pārdeva ministrijai līdz ar visām autortiesībām. Tātad kopš 1922. g. autortiesības pieder Izglītības ministrijai, ne K. Mīlenbaha mantiniekiem. Pēc vārdnīcas izdošanas mantinieki saņēma tikai divus brīveksempļārus.

2. Izglītības ministrija samaksāja par pirkumu 500 tūkstoš rubļu, ieskaitot avansā saņemto. Vismaz aptuvenu priekšstatu par darījuma materiālo pusi varam gūt, ņemot vērā, ka lata kurss 1922. g. bija 1 lats = 50 rubļi, tātad dēli toreiz saņēma 10 000 latu. Viņu sākotnēji prasīto summu, 700 tūkstoš rubļu, Universitāte, kas arī gribēja manuskriptu pirkt, nevarēja atļauties.

3. Līguma 2. noteikums paredzēja: “vārdnīcu izdodot, tā tiks nosaukta par “K. Mīlenbacha vārdnīcu” un Kārlis Mīlenbachs tiks minēts kā viņas pirmais un galvenais sastādītājs”.

Izglītības ministrija nekavējoties 1921. g. oktobrī uzticēja vārdnīcas manuskripta rediģēšanu un pabeigšanu J. Endzelīnam. Savukārt viņš tūlīt, sākot ar 26. oktobri, vairākos laikrakstos un žurnālos publicēja “Uzaicinājumu latviešu vārdnīcas lietā”, kurā lūdza “visus latviešu valodas draugus nākt šai grūtajā darbā talkā un piesūtīt visus vārdus, kas tiem izliekas maz pazīstami”.¹⁷ Profesors arī rūpīgi pamācīja, kā vārdi rakstāmi uz prāvas vizītkartes lieluma lapiņas, kā apzīmējama izruna, ieskaitot intonācijas, kā norādāma nozīme (ar veseliem teikumiem, kuros vārds lietots, un, ja iespējams, ar tulkojumu). Protams, profesors lūdza norādīt tās personas

dzimto pagastu, no kuras vārds dzirdēts. “Kam tas iespējams, to lūdzu man vārdus personīgi nodot: Rīgā, Ģertrūdes ielā 3, dzīv. 28. Esmu tam nolūkam runājams svētdienās, no 9 — 12 no rīta,” uzaicinājumā rakstīja J. Endzelīns.

Ģertrūdes ielas 3. namā jau no 1919. g. rudens, tātad pirms J. Endzelīna atbraukšanas no Harkovas, īrēja istabu tikko nodibinātās Latvijas Augstskolas (vēlākās Universitātes) studente E. Hauzenberga. Savās atmiņās viņa stāsta, kā J. Endzelīns iesaistīja viņu vārdnīcas darbā: “Reiz, pēc lekcijas, viņš man jautāja, vai es vāciski protot. Teicu, ka jā. Viņš nupat esot uzrakstījis priekšvārdus Mīlenbacha vārdnīcas 1. burtnīcai, vai es, lūdzu, nepārtulkoju — pats esot patlaban nevaļīgs. Izturēju šo pārbaudījumu un tad drīz vien sāku strādāt vārdnīcas darbu par Kultūras Fonda atalgojumu 2 stundas dienā (kas gan bieži dubultojās un trīskāršojās, algai paliekot tai pašai par 2 stundām, līdz pat pamata vārdnīcas beigām). Profesors atzina par pareizāku, ja es sākumā strādātu tās 2 stundas viņa dzīvoklī (kas man, tai pašā namā dzīvojot, nesagādāja nekādas laika šķiešanas). Vienkārt — varēju viņam pēc vajadzības ko jautāt, otrkārt — turpat plauktā varēju pēc vajadzības ieskatīties Baronā, Glikā, Manceļa Postillā, Bīlenšteina “Holzbauten”. Sākumā tikai izdarīju Mīlenbacha manuskriptā tehniskos grozījumus (sk. vārdnīcas priekšvārdos I, 3) un uzrakstīju iestarpinājumus, kad Endzelīnam bija gadījušies jauni materiāli. Īsti manuskriptu sāku rakstīt pazudušo Mīlenbacha burtnīcu vietā (sk. I, 3). Man ar pateicību jāuzsver, ka šā darba gaitā profesors izrādīja brīnum smalku paidagoga izpratni.”¹⁸

Toreizējā baltu filoloģijas studente E. Hauzenberga sarakstīja arī gandrīz visu vārdnīcas daļu aiz vārda “patumšs” un kopā ar J. Endzelīnu visā K. Mīlenbaha manuskriptā iestrādāja vajadzīgos labojumus un papildinājumus. Šī milzīgā kopdarba tapšanu spilgti atspoguļo vārdnīcas manuskripta daļas, kas glabājas LNB RRN Latviešu valodniecības rokrakstu

fondā un RMM krājuma Raiņa kolekcijā. Šķirkļus ar violetu zīmuli vai tinti ir rakstījuši E. Hauzenberga, J. Endzelīns pievienojis papildinājumus un labojumus ar pelēku zīmuli, K. Milēnbahs rakstījis ar melnu vai zilu tinti. Vārdu cilmes (etimoloģijas) norādes ir ierakstījis J. Endzelīns. K. Milēnbaha, J. Endzelīna un E. Hauzenbergas rokraksti un katram ierasto rakstāmriku lietojums uzskatāmi liecina par viņu devumu vārdnīcas izstrādē.

J. Endzelīns vēlējās vārdnīcā iekļaut tikai īstu „latviešu mantu”, tāpēc K. Milēnbaha manuskriptā veselām lappusēm ir svītroti svešvārdi, tiem šķirkļi nemaz arī nav bijuši uzrakstīti. Bez tam profesors arī uzskatīja, ka vārdnīcā nav jābūt nekam liekam: nav jāraksta šķirkļi regulāri atvasinātiem darītārvārdiem ar izskaņām *-(t)ājs, -ējs*, darbības nosaukumiem ar izskaņu *-šana* un *-ums*, arī regulāriem atvasinājumiem ar izskaņu *-ums*, kas iespējami no ikkatra adjektīva.

Vārdnīcas radītājiem palīdzēja kupls talcnieku pulks. Pirmkārt, tie bija Rīgas Latviešu biedrības (RLB) 1904. g. dibinātās Valodniecības nodaļas sēžu dalībnieki, kas, jau no 1910. g. līdz Pirmajam pasaules karam, K. Milēnbaha vadīti, piedalījās vārdu vākšanā, nozīmju un izrunas apspriešanā. Vēlāk J. Endzelīna vadībā no 1922. g. 13. oktobra līdz četru pamatsējumu pabeigšanai 1932. g. 24. novembrī 309 sēdēs 208 personas šim darbam veltīja kopsummā 618 stundas. Savukārt no 1933. g. līdz 1940. g. RLB Valodniecības nodaļas dalībnieki apsprieda arī papildinājumus un labojumus pamatsējumiem. Nodaļas lielais ieguldījums vārdnīcas sagatavošanā ir jau izpētīts un aprakstīts.¹⁹ Otrkārt, materiālus vārdnīcai J. Endzelīns saņēma arī pa pastu no Latvijas dažādu novadu ļaudīm, kas atsaucās viņa uzaicinājumiem laikrakstos.

ME 4. sējuma gala vārdos J. Endzelīns pateicās ļoti daudzajiem palīgiem un darba veicinātājiem, šo personu uzvārdi kopā ar viņu dzimto vietu norādi blīvā rindā seko cits citam un aizņem visu lielo vārdnīcas lappusi.²⁰

Viens no talcniekiem, Rīgas pilsētas 1. ģimnāzijas skolotājs Kārlis Rinkužs, kurš aktīvi piedalījās RLB Valodniecības nodaļas sēdēs, savukārt, pateicoties profesoram J. Endzelīnam, ir rakstījis: “Ja mūsu dzīvei nebūtu nekādas nozīmes, tad piedalīšanās šais vārdu talkās jau arī ir kaut kas. Par katru var teikt: “Viņš Latviešu vārdnīcai ir devis vārdiņus.” (..) paralēli Brīvības piemineklim nemanot un bez trokšņa ir pacēlies un tagad nobeigts otrs piemineklis — Latviešu valodas vārdnīca. Arī šis piemineklis runās par mūsu tautas pagātini, jo katrs vārds, kā Kronvalds saka, ir skaņa no mūsu sentēvu lūpām. Arī šis piemineklis nākotnē vienos mūsu tautu, saistīs trīs Latvijas zvaigznes ar viņu dažādām “eipatneibām” vienā nacionālā organismā.”²¹

Pavairotāji

ME+EH sējumi vai burtnīcas ieņēma godpilnu vietu daudzu latviešu grāmatplauktos, bet 1944. g. rudenī, kad tūkstoši latviešu devās bēgļu gaitās un trimdā, daži līdzī paņēma arī šo Latviešu valodas vārdnīcu. Tā noderēja bēgļu nometņu skolās un kultūras norisēs. Dienvidvācijā (Ambergā, Hersbrukā, Erlangenā un Rozenheimā) bēgļu nometnēs latviešu un arī latīņu valodu mācīja Aleksis Kalniņš (1908–2000), LU Baltu filoloģijas nodaļas absolvents un grāmatnieka Jāņa Misiņa znots. Jau 1948. g. viņš pulcināja Bavārijā mītošos baltu filologus ar vēlēšanos darboties tēvu valodas labā. E. Hauzenberga, kas tolaik strādāja Baltijas universitātē Pinebergā, Aleksi Kalniņu, arī Benjamiņu Jēgeru un Jāni Arturu Zaubi uzskatīja par sevišķām cerībām bagātiem jaunekļiem.²² Pēc ierašanās 1951. g. ASV, Čikāgā, A. Kalniņš ar domubiedriem izveidoja Čikāgas Baltu filologu kopu. Pēc viņa ierosmes 1953.–1956. g. kopa izdeva ME+EH vārdnīcu fototehniskā pārspiedumā jeb faksimilā (vairāk par A. Kalniņu sk. Aleksandra Zaubes rakstā²³). Trimdinieki visā pasaulē varēja pasūtīt šo nacionālo dārgumu.

Rietumeiropā un Ziemeļamerikā noteik-

tais šī izdevuma bibliogrāfiskais apraksts (*Zitierformat, Referenzstandard*) — Mülenbachs, K., Endzelīns, J., Hauzenberga-Šturma, E. *Latviešu valodas vārdnīca = Lettisch-deutsches Wörterbuch*. Čikāgā: Čikāgas Baltu filologu kopa — nepārprotami nosauc tā radītājus un būtību.

Neatkarību atguvušajā Latvijā zinātnisko un arī mājas bibliotēku plauktos joprojām ir atrodami ME+EH sējumi. Taču plašākām mūsdienu sabiedrības aprindām un ērtākai lietošanai ir izveidota vārdnīcas elektroniskā versija un ievietota internetā (www.ailab.lv/MEV). No 1994. līdz 2004. g. šo patiesi slavējamo darbu *Dr. phys.* Andreja Spektora vadībā paveica LU Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorijas pētnieku grupa — Everita Andronova, Normunds Grūzītis, Gunta Nešpore, Ilze Smilga un Ilze Sperga.²⁴ ME 77 175 šķirklus un EH 58 238 šķirklus izmanto vairāki simti reģistrēto lietotāju (2011. g. — 344). Laboratorijā tika veikta arī ME+EH vācu teksta tulkošana latviski.²⁵

Izmantotāji

Gandrīz katrs latviešu valodas, baltu, citu indoeiropiešu un arī somugru valodu pētnieks, folklorists, vēsturnieks, etnogrāfs ir vismaz reizi izmantojis ME+EH par avotu, kur smelt zināšanas un iegūt atbildes par latviešu vārdiem. Kā integrāla vārdnīca (krievu valodnieka Jurijs Apresjans termins) tā ir arī avots un pamats citām vārdnīcām — vispārējām un speciālām, akadēmiskām un neakadēmiskām.

Protams, ME+EH par avotu izmantojusi arī J. Kursīte savai “Neakadēmiskajai latviešu valodas vārdnīcai jeb novadu vārdenei” un “Tautlietu vārdenei”²⁶.

Kas ir šīs vārdenes?

Pirmā versija — tās varētu būt aptauja (tests), mēģinot atrast atbildi uz daudzkārt izskanējušo jautājumu: “Cik no ME+EH vārdu bagātības pazīst un lieto mūsdienu runātāji?”

20. gs. 60. gadu beigās dialektu leksikas

pētnieki (Brigita Bušmane, Inese Ēdelmane, Elga Kagaine, Benita Laumane, Dzintra Liepiņa (Paegle), Silvija Raģe, Lilija Smagare, Daina Zemzare) veica apvidvārdu aptaujas pēc pašu sastādītiem tematiskiem noskaidrojamo vārdu sarakstiem. Toties novadu vārdenēs it kā tiktu noskaidrota visu ME+EH šķirklju saraksta vārdu atpazīstamība 21. gs., turklāt ne tikai novadu runā, bet arī latviešu rakstu valodā. Taču, lai iegūtie rezultāti patiešām varētu reprezentēt ME+EH vārdu klātesamību dažādu laiku latviešu leksikā, apsekojumā būtu bijuši jāievēro vairāki objektivitātes un reprezentativitātes tradicionāli nosacījumi.

Otrā versija — varbūt vārdenes ir no vācu valodas latviski tulkots ME+EH konspekts ar sastādītājas papildinājumiem. Tā kā 21. gs. Latvijā ir stipri sarucis vācu valodas pratēju skaits, daža ME+EH pārklājas ar putekļiem. Žurnālistes Gunitas Nagles publikācija par tikko iznākušo JKNV ir nosaukta “Jātiek vaļā no putekļiem”.²⁷ Patiešām, ir atzīstami J. Kursītes nopelni putekļu notraukšanā no ME+EH sējumiem.

Šajā rakstā J. Kursīte žurnālistei arī stāsta, ka “Novadu vārdenē” apzināti neesot norādījusi novadus, kur vārdi dzirdēti, jo gribējusi, lai šie vārdi ieiet kopējā latviešu valodas lietojumā. Bet kāpēc tad vārdene jāsauc par novadu vārdeni? Varbūt tāpēc, ka Latvijas Zinātnes padome no 2002. līdz 2009. g. finansējusi J. Kursītes vadīto starpnozaru projektu “Latvijas novadu ekonomiskās, sociālās un kultūras attīstības stratēģijas globalizācijas kontekstā” un “Latvijas novadu attīstība: humanitārā un sociālā dimensija” izstrādi?

Toties ME+EH ir bagātīgi raksturota vārda izplatība, norādot pilnus vai saīsinātus novadu nosaukumus vācu valodā, bet to saīsinājumu atšifrējumi un latviskie ekvivalenti doti ME 4. sējumā²⁸. Tas, ka daži vietvārdu nosaukumi nav šajā sarakstā atrodami, neattieksno atteikšanos vispār norādīt novadus.

J. Kursītei “patīk sfumato — viegla dūmaka, caur kuru redzi un reizē neredzi”.²⁹ Tomēr caur dūmakaino plīvuru “Novadu vārdenes”

lappusēs saredzēt K. Milēnbaha, J. Endzelīna un E. Hauzenbergas radītās vārdnīcas vareno celtni nav grūti.

Pirmais, kas to rāda, ir ME+EH un JKNV **šķirkļa saraksta kopība.**

Tā “Novadu vārdenes” pirmajā un otrajā daļā kopā ir 2858 vārdiem veltīti šķirkļi. Burtiem un vārdu savienojumiem veltītie šķirkļi šajā summā nav ieskaitīti, lai turpmāk varētu salīdzināt ar ME+EH, kurā šķirkļi ir vārdiem. JKNV pirmās un otrās daļas šķirkļu skaits ir summēts, jo šim sadalījumam grūti saredzēt pamatojumu, arī JKNV ievadvārdos solītais — otrajā daļā “ievietot vārdus, kas atspoguļo dzīvnieku, putnu valodas īpatnības, kā arī dažādus dabas pasauli raksturojošus vārdus, kas paši par sevi — vismaz autorei izjūtā — skaisti”³⁰ nav īstenots.³¹

No JKNV 2858 šķirkļa vārdiem 2459 (89,2 %) ir kopēji ar ME+EH, bet 310 (10,8 %) ir tādu, kuru nav ME+EH. Apmēram ceturtdaļa no šiem 310 vārdiem ir regulāri atvasināti darbības nosaukumi (*nomina actionis*) ar izskaņu *-šana*, darītāJVārdi (*nomina agentis*) ar *-ājs*, *-tājs*, *-ējs*, ko iespējams darināt no katra verba, arī īpašību un darbības rezultāta nosaukumi ar *-ums*. To visu iekļaušanu vārdnīcā J. Endzelīns uzskatīja par lieku laika un telpas šķiešanu.³² Bet vārdēnē ir, piem., ne tikai *raibīt* ‘riebt’, bet arī *raibīšana* un *raibītāja* ‘riebēja, riebaļa’, ne tikai *ģiedrs*, bet arī *ģiedrums*, ne tikai *mast* ‘matīt’, bet arī *matījums* un lielākajai daļai šādu atvasinājumu šķirkli veido tikai norāde uz pamatvārdu, piem., sk. *Raibīt*, *Ģiedrs*, *Mast*.

Otrais, kas liecina par ME+EH kā donorvārdnīcu J. Kursītes vārdēnei, ir **šķirkļu saturs**: nozīmju skaidrojumi, vārdu lietojuma piemēri un to avotu norādes, etimoloģijas skaidrojumi.

Tā kā ME+EH ir latviešu-vācu vārdnīca (Lettisch-deutsches Wörterbuch), tajā tikai šķirkļa vārdi, savienojumi un teikumi ar šiem vārdiem ir latviešu valodā. Viss pārējais vārda

raksturojums (semantiskais, etimoloģiskais, teritoriālais u. c.) ir vācu valodā. Tādējādi JKNV galvenokārt veido ME+EH šķirkļu tulkojumi no vācu valodas. To klāstā var pamānīt dažādas kvalitātes veikumu, atšķirīgas citēšanas un avotu norādes manieres, kas droši vien izriet no J. Kursītes projektos iesaistīto tulkotāju vācu valodas zināšanām, izpratnes par avotu lomu un to pieraksta tradīcijām. J. Kursītes vārdēnē parādās ME+EH šķirkļu pārņemšanas četri veidi.

Pirmais veids.

ME I, 190. lpp.

atsišķis, *atsišņa*, wer seinem Aussehen und seinem Charakter nach einem andern ähnlich ist (*atsit*), das Ebenbild. *māte un meita atsišņas; dēls un tēvs atsišķi* Naud.

JKNV, 20. lpp.

Atsišķis, *atsišņa* — tēvā, mātē vai kādā citā (pēc izskata vai uzvedības) atsities cilvēks; arī tāds, kas mēģina citu atdarināt rīcībā u. tml. — “Māte un meita atsišņas, dēls un tēvs atsišķi.” (Milēnbahs, I, 190)

JKNV brīvi tulkots ME dotais nozīmes skaidrojums, ilustrācijai pievienots arī teikums no ME, diemžēl bez novada norādes (Naudīte).

Otrais veids.

ME I, 695. lpp.

ģeida, ein ausgelassenes, mutwilliges Mädchen [*ģeida* Salis], Burtn.; eine Närrin LD n. U.; eine Hexe [?]: *aiz tevis ķēmuosies vilkači, ģeidas un raganas* Kaln. Kaz. Dalbs. 66. *tieva, gaļa sieviete kā ģeida* [Bedeutung?] Rump.

JKNV, 115. lpp.

Ģeida — 1) izlaidīga, kāra meiča; 2) pārgalvīga būtne; 3) raganai līdzīga būtne — “Aiz tevis ķēmosies vilkači, ģeidas un raganas.” (Mīlenbahs, I, 695); 4) “tieva gara sieviete kā ģeida.” (Mīlenbahs, I, 695)

Pārņemot ME šķirkli un tulkojot tā vācu tekstu, ir sagrozīts vārda pirmās nozīmes skaidrojums, “izlaista, pārgalvīga meitene” ir pārvērsta par “izlaidīgu, kāru (uz ko? — S.K.) meiču”. Šajā šķirklī ir atņemtas ne vien novadu (Lielsalaca, Burtnieki), bet arī avotu norādes, resp., tas, ka ar nozīmi “auša” vārds rodams K. K. Ulmana 1872. gada vārdnīcā, kur tas, savukārt, ņemts no Liborija Depkina vārdnīcas (1703–1704), bet ar nozīmi “ragana (?)” tas lietots Kārļa Kalniņa lugas “Kazaks Dalbs” (1895) 66. lpp. Atņemta arī teicēja norāde (A. Rumpēteris no Vidrižiem) vārda lietojumam ar nenoskaidrotu nozīmi. Toties ME kā avots, no kura virspusēji pasmelts, veidojot JKNV, norādīts abiem piemēru teikumiem. Diemžēl ME šķirkļa paviršā lasījuma dēļ tā pārcēlums JKNV ir zaudējis krietnu daļu vērtīgas informācijas par vārdu.

Bez tam arī EH ir šķirklis vārdam “ģeida” ar nozīmi ‘nevaldāma aita’, šāds lietojums Ķieģeļos fiksēts žurnāla “Latvijas Saule” 616. lpp.

EH I, 426. lpp.

ģeida: ein unbändiges Schaf; „*liela gājēja*” Kegeln n. Latv. Saule, S.616.

Trešais veids.

ME I, 268. lpp.

bauska, 1) [*baūska* Salisb.] eine schlechte Wiese: *nav vis mūsu bauskas, kur jāņem ar zobiem, ja grib sadabūt kādu zālīti* MWM.; X, 585. [In Lemsal nenne man *baūska* verkommenes, verdorrtes Gras]; (cf. *pauska*);

2) ein baufälliges, schlechtes Häuschen [vgl. *Bauka*] N.-Schwnb., Golg.; 3) *bauskas* Schwanbg., unausgedroschene, in den Hülsen unter der Spreu gebliebene Kleesamen; 4) *baūska* [Jürgensburg], *bàuska* Marzen], Stomersee, ein geschwätziger Mensch: *bauskā* („schwätzt“) *vien kā bauska*.

[*baūska* 4 jedenfalls zu *bauzt* “Unsinn schwatzen”. *bauska* 1 u. 2 zu ahd. *bōsi* „wertlos, gering“ und *bauskas* 3 zu norw. *bos* „Abfall, Spreu“ (bei Fick Wrtb. III 4, 276)?]

JKNV, 400. lpp.

Bauska –1) pļava ar sausu, neauglīgu zemi. — “Nav vis mūsu bauskas, kur jāņem ar zobiem, ja grib sadabūt kādu zālīti.” (Mīlenbahs, I, 268); 2) mazvērtīga zāle, siens. — “Kas tur nu ir! Tāds bousk, tāds vikūl, maz zālīt, soule izdedzs.” (Ādamsons, Kagaine, I, 78); 3) sakritusi, veca mājele; sk. arī *Bauka*; 4) plāpīgs cilvēks. — “Bauskā vien kā bauska.” (Mīlenbahs, I, 268)

Vārda “bauska” šķirklis, pārceļot no ME uz JKNV, ir zaudējis vēl vairāk informācijas par vārdu nekā iepriekš aplūkotajā otrajā veidā. Kaut arī JKNV tāpat kā ME vārdam norādītas četras nozīmes, vārdenē ir pazaudēta nozīme, kas pēc ME ziņām pazīstama Gulbenē — “neizkultas pelavās palikušas āboliņa sēklas”, toties J. Endzelīna kvadrātikavās dotā piebilde par vārda lietojumu Limbažos ar nozīmi “izkaltusi zāle” ir kvalificēta par atsevišķu, 2. nozīmi un, izmantojot ME novada norādi, tai sameklēts un pievienots teikums no Vainižu izloknes vārdnīcas³³. Diemžēl ME 2. nozīmes skaidrojuma tulkojums nav pareizs (“baufälliges Häuschen” ir pussakritusi, brūkoša, nevis jau sakritusi, sabrukusi mājele). Žēl, ka atņemtas visas novadu norādes: Mazsalaca, Limbaži, Jaungulbene, Galgauska, Gulbene, Zaube, Mārciena, Stāmeriena, kā arī 1. nozīmi ilustrējošā teikuma avots (“Mājas Viesa Mēnešraksts”). ME šķirkli noslēdz

J. Endzelīna rūpīgais un zinātniski precīzais atsevišķām nozīmēm dotais vārda etimoloģijas skaidrojums, kas JKNV šķirkli ar sajaukto vārda nozīmju sistēmu ir grūti iekļaujams, ir liecis pārāk sarežģīts, laikam tāpēc atmests.

Ceturtais veids.

ME I, 549. lpp.

dzildināt, tr., 1) aufhalten, die Zeit hinziehen Karls.; 2) *cūkas tiek tā dzildinātas*, die Mastschweine werden aus Mangel an Futter nur eben hingehalten Salisb. n. U.

ME IV, 886. lpp., kļūdu labojuma 2. sleja

jāizmet **dzildināt 2** un tai vietā jāliek patstāvīgs šķirklis: **dzildzināt**, hinhalten: die Mastschweine werden aus Mangel an Futter nur eben hingehalten Salisb. n. U.

U (Ulmann), 58. lpp.³⁴

dzildzināt, -āju: tās cūkas tiek tā dzildzinātas, die Mastschweine werden aus Mangel an Futter nur eben hingehalten, Salisb.

JKNV, 88. lpp.

Dzildināt, dzildēt —

1) turpināt, sekmēt, audzēt, turēt, augt, audzināt. — “Labdarības biedrības dāmas nodomājušas dzildināt senās ievēšanas.” (Zariņš, 150); 2) aizkavēt, turēt ciet. “Tās cūkas tiek tā dzildinātas.” (Ulmanis, 58)

JKNV šķirklis vārdam “dzildināt” līdzīgi kā lielākajai daļai vārdu nav patstāvīgi izstrādāts, bet ir nekritiski aizgūts no ME, nepievēršot uzmanību tam, ka raksturotās nozīmes ir pretējas, un neieskatoties ne ME I sējuma kļūdu labojumā, ne pamatsējuma kopējā kļūdu labojumā.³⁵ ME radītāji, pārrakstot vārdu no K. K. Ulmana vārdnīcas (saīsināti — U), bija izlaiduši otrajā zilbē burtu “z” un tādējādi apvienojuši vienā šķirkli divus vārdus. Taču viņi šo kļūdu pamanīja un laboja IV sējumā.

Diemžēl JKNV sastādītāja izliekas, it kā būtu lietojusi K.K. Ulmana vārdnīcu, bet atkārtoti ME kļūdu un vēl sameklē otram vārdam lietojuma piemēru.

Nobeidzot iepazīšanos ar ME+EH izmantošanas praksi, jāatzīst, ka ME+EH izmantotājiem tomēr ir labi jāprot vācu valoda un arī jāpārinteresējas par jomu, uz kuru vārds attiecas. Joprojām ME+EH ir gan nepārspēts pieminekļs latviešu valodai, no kura ik pa laikam lietpratīgi jānotrauc putekļi, gan arī avots, no kura var smelt un smelt.

Avoti un piezīmes

- ¹ Mühlenbachs K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I — IV sēj. Rīga, 1923–1932.
- ² Endzelīns J., Hauzenberga E. *Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai*. I–II sēj. Rīga, 1934–1946.
- ³ Laua A. *Latviešu leksikoloģija*. 2., papild. izd. Rīga: Zvaigzne, 1981. 217.–218. lpp.
- ⁴ ME IV, 1932, 858. lpp.
- ⁵ Mūrniece I. Latviski domāt, latviski just. Intervija ar I. Druvieti. *Lauku Avīze*. 2003. 14. janv. 15. lpp.
- ⁶ Druvieta I. *Kārlis Mīlenbahs*. Rīga: Zinātne, 1990. 222. lpp.
- ⁷ LVVA, 1632. f. (Izglītības ministrija), 2. apr. (Vispārīgā daļa), 794. l. (Līgums ar K. Mīlenbaha mantiniekiem par Latviešu valodas vārdnīcas manuskripta pārdošanu Izglītības ministrijai), 1., 2. lp.
- ⁸ Kursīte J. *Neakadēmiskā latviešu valodas vārdnīca jeb novadu vārdene*. Rīga: Madris, 2007. 9. lpp.
- ⁹ Bankavs A., Jansone I. *Valodniecība Latvijā: fakti un biogrāfijas*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2010. 28., 34. lpp.
- ¹⁰ Balode L. ME kā onomastikas avots. *Материалы XXXI Межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. Вып.1. Секция*

- баллистики. Тезисы докладов. 4–6 марта 2002 г.* Санкт-Петербург, 2002. С. 5.
- ¹¹ LU AB RRN, E. Hauzenbergas-Šturmas fonds. Biogrāfiski materiāli, RK inv. nr. 4128.
- ¹² LNB RRN, Latviešu valodniecības rokrakstu fonds, ME Latviešu valodas vārdnīcas rokraksta fragmenti, inv. nr. 61–26.330.
- ¹³ RMM, Krājums, Raiņa kolekcija, ME Latviešu valodas vārdnīcas rokraksta fragmenti, inv. nr. 24.717.
- ¹⁴ Kļaviņa S. Par Kārļa Mīlenbaha zinātnisko mantojumu. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa. Sociālās un humanitārās zinātnes*. 2011. 65. sēj. 1./2. nr. 4.–16. lpp.
- ¹⁵ LVVA, 1632. f. (Izglītības ministrija), 2. apr. (Vispārīgā daļa), 794. l. (Līgums ar K. Mīlenbaha mantiniekiem par Latviešu valodas vārdnīcas manuskripta pārdošanu Izglītības ministrijai), 1., 2. lp.
- ¹⁶ LVVA, 1632.f., 2. apr., 794. l., 3. lp.
- ¹⁷ Endzelīns J. Uzaicinājums latviešu vārdnīcas lietā. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*. 1921. Nr. 11. 1194.–1195. lpp.
- ¹⁸ LU AB RRN, E. Hauzenbergas-Šturmas fonds. Biogrāfiski materiāli, RK inv. nr. 4128, 2.–3. lp.
- ¹⁹ Kļaviņa S. Die Entstehung des vollständigen Wörterbuchs der lettischen Sprache. *Res Balticae* 9, 2003. S.171–178; Kļaviņa S. Rīgas Latviešu biedrības Valodniecības nodaļas devums Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcas sagatavošanā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 8. rakstu krājums. Liepāja: LiePA, 2004. 7.–16. lpp.; Kļaviņa S. Latviešu valodniecības šūpulis. *Dzīvā upe: RLB vakar, šodien...* Rīga: Madris, 2006. 50.–55. lpp.
- ²⁰ ME IV, 859.–860. lpp.
- ²¹ Rinkužs K. Latviešu valodas vārdnīcu beidzot. *Rīgas Ziņas*. 1932. 17. dec.
- ²² *Edītes Hauzenbergas-Šturmas vēstules Jānim Rudzītim. 1946–1970*. North Hollywood: Ramave, 1991. 31. lpp.
- ²³ Zaube A. Latviešu valodas kopējam 90. *Daugavas Vanagu Mēnešraksts*, 1998. 6: 71–72.
- ²⁴ Nešpore G., Grūzītis N., Andronova E., Spektors A. K. Mīlenbaha un J. Endzelīna “Latviešu valodas vārdnīcas” pilnveidota elektroniskā versija. *Letonikas pirmāis kongress. Valodniecības raksti*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2006. 241.–249. lpp.
- ²⁵ Sperga I., Nešpore G., Smilga I. K. Mīlenbaha un J. Endzelīna “Latviešu valodas vārdnīcas” elektroniskā versija: vācu valodas teksta tulkošanas problemātika. *No skaņas un burta līdz tekstam un korpusam. Sinhronija un diahronija*. Jāņa Endzelīna 135. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2008. 44.–46. lpp.
- ²⁶ Kursīte J. *Tautlietu vārdene*. Rīga: Nematēriālā kultūras mantojuma valsts aģentūra, 2009.
- ²⁷ Nagle G. Jātiek vaļā no putekļiem. *Diena*. 2007. Nr. 101 (4841). 2. maijs. 12. lpp.
- ²⁸ ME IV, 867.–872. lpp.
- ²⁹ Repše G. Man patīk sfumato. Saruna ar Jānīnu Kursīti. *Karogs*. 1998. Nr. 4. 196. lpp.
- ³⁰ JKNV, 8. lpp.
- ³¹ JKNV, 396.–491. lpp.
- ³² ME IV, 856. lpp.
- ³³ Ādamsons E., Kagaine E. *Vainižu izloksnes vārdnīca*. I sēj. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2000. 78. lpp.
- ³⁴ Ulmann C. Chr. *Lettisches Wörterbuch*. I Teil. Riga, 1872. S. 58.
- ³⁵ ME IV, 876.–894. lpp.

THOSE WHO CREATED, DISTRIBUTED AND APPLIED THE DICTIONARY OF K. MĪLENBAHS, J. ENDZELĪNS AND E. HAUZENBERGA-ŠTURMA

Sarma Kļaviņa

Summary

Key words: *history of Latvian linguistics, Latvian language dictionary (1923–1946), Kārlis Mīlenbahs, Jānis Endzelīns, Edīte Hauzenberga-Šturma*

The year 2013 marks ninety years since users were acquainted with the most complete Latvian language dictionary, known in Latvia and abroad as the dictionary of K. Mīlenbahs and J. Endzelīns (ME). In 1923, the first four booklets of ME were published, but at the end of 1932 — the last, 45th booklet. These booklets are consolidated in four volumes. Already as of 1933 J. Endzelīns and E. Hauzenberga-Šturma started to produce supplements and amendments to them. From 1934 till 1946, those are published in 19 booklets and consolidated in two supplementary volumes (EH).

The dictionary (ME+EH) with its six volumes, 125 413 entries (according to the data of ME+EH electronic version) and 5480 pages still mark the summit of Latvian lexicography. In 2009, it was included in the list of Latvian Cultural Canon as one of the most significant works in literature.

Those who created. This article defines more precisely the information about those, who created ME+EH. It is based on the documents found in the Latvian State History Archive, parts of the manuscript of the dictionary in the Latvian National Library and at the Museum of Literature and Music, as well as materials from the personal archive of E. Hauzenberga-Šturma in the Academic Library of the University of Latvia.

The creators of the dictionary were K. Mīlenbahs, J. Endzelīns and E. Hauzenberga-Šturma. The contract that was signed by the sons of K. Mīlenbahs in 1921 with the Ministry of Education, on selling the materials of the dictionary their father had started (15 000 manuscript pages), stated that upon publishing the dictionary will bear the name of K. Mīlenbahs and he will be entitled as its first and main compiler.

The creators of the dictionary were assisted by a broad number of other helpers. First of all, the participants of the sessions of the Linguistics Division of the Rīga Latvian Society (RLS). From 1910 until the First World War, under the leadership of K. Mīlenbahs they participated in the collection of words and discussion of their meanings and pronunciation. Later on from October 1922 until the completion of the four main volumes in November 1932, under the leadership of J. Endzelīns, 208 persons in 309 sessions devoted 618 hours in total for this endeavour. From 1933 till 1940, the members of the RLS Linguistics Division discussed also the supplements and amendments to the main volumes.

Secondly, the materials for the dictionary were received by J. Endzelīns via mail from people of different districts of Latvia, who responded to his invitations posted in newspapers.

Those who distributed. The article contains information on two kinds of ME+EH distribution. 1. When in autumn 1944 thousands of Latvians became refugees and went in exile, some took with them also the ME+EH. From 1953 to 1956, the Chicago Baltic Philology Group, upon the initiative of its head A. Kalniņš, published the ME+EH in facsimile. Latvians in exile all over the globe could subscribe for that.

2. From 1994 till 2004, a group of researchers of the Artificial Intelligence Laboratory of the Mathematics and Informatics Institute of the University of Latvia, under the leadership of *Dr. phys. A. Spektors*, developed an electronic version of the dictionary and published it online at www.ailab.lv/MEV. Now ME+EH is being used by several hundreds of registered users. The laboratory also carried out the translation of the ME+EH German text into Latvian.

Those who applied. The article gives an insight into how ME+EH was applied in the *Non-academic Latvian language dictionary or regional vārdene* by J. Kursīte (2007). From its 2858 entries, 2548 or 89.2 % are derived from the ME+EH, but 310 words (10.8 %) are not included in the ME+EH. A fourth of them are regularly derived *nomina actionis* and *nomina agentis* the inclusion of which in the dictionary J. Endzelīns considered, a useless waste of time and the available space.

The dictionary of J. Kursīte is in a way a synopsis of the ME+EH, translated into Latvian, with supplements added by the compiler.

ME+EH is not only a great monument of Latvian language, which deserves to be freed from dust once in a while, but also a very rich and deep source, from which one can draw and still not drain it.